

СТАТУТЪТ НА СОБСТВЕНИТЕ ИМЕНА ОТ ГЛЕДНА ТОЧКА НА ЕТНОФРАЗЕОЛОГИЯТА

Мария Добрикова

Университет „Коменски“ – Братислава

Резюме. В статията¹⁾ се анализират фразеологични единици с топонимични и етнонимични компоненти, свързани с конкретно историческо събитие, което в съзнанието на дадена общност се възприема с отрицателен знак. Проследяват се избрани фразеологични единици от славянските езици, чийто онимичен компонент проявява характер на асемантичен езиков знак и не оказва влияние върху експресивността и образността на определена фразеологична единица, т.е. няма съществено отношение към нейния фразеологичен характер. Обръща се внимание върху процеса на фразеологизация и мотивацията на възникване на словашката фразеологична единица с митологичен, респ. приказан произход *byť (bývať) v Tramtárii* и нейния български еквивалент <в> *гори Тилилейски (тилилейски)*.

Ключови думи: подходящо име; фразеологична единица; фразеологизиране; фразеологична мотивация

Фразеологичната мотивираност се изразява в плавния преход на свободното словосъчетание през стадия му на устойчиво словосъчетание до постигането на неговата същинска фразеологизация. Фразеологичната мотивираност може да бъде отъждествена с понятието фразеологизация. В речника на фразеологичната терминология *Frazeologická terminológia* фразеологизацията е дефинирана като „процес, при който от свободно словосъчетание, от устойчиво словосъчетание с нефразеологичен характер или дори от отделна дума възниква фразама“ (Mlasek, Ďurčo et al., 1995: 52). Става въпрос за сложна трансформация, базирана на разнородни вътрешни синтагматични и парадигматични несъответствия на отделните компоненти на фразеологичната единица (по-нататък ФЕ), която не протича по еднакъв начин и в еднаква степен, в едни случаи е езиково обусловена, а в други е повлияна от извънезикови фактори.

В настоящата статия ще проследим тези ФЕ от синтагматичен и изреченски тип²⁾, в които онимичният компонент не оказва особено въздействие върху експресивността, респ. образността на съответната ФЕ и следователно не влияе върху фразеологичния ѝ характер. Тук нямаме предвид влиянието на собственото име

върху вътрешната образност и експресивност на устойчивото словосъчетание, като цяло. По-скоро искаме да насочим вниманието към факта, че конкретните форми на имената в този тип ФЕ не дължат избора си на предварително установени принципи. Но ако и в този случай смятаме избора на онимичен компонент за реализация на определена комуникационна или прагматична цел, предходното ни твърдение няма да бъде така еднозначно.

Наблюдавайки отделните типове онимични компоненти в състава на ФЕ, смятаме, че може да се говори за асемантичност предимно при личните, респ. собствените имена. Допускаме подобно схващане, тъй като голяма част от топонимите и етнонимите влизат в състава на ФЕ в резултат на познаването на прагматичните феномени на назоваваните обекти, т.е. въз основа на познанията за изначалния митологически, християнски или исторически контекст, с който те са обвързани още преди процеса на фразеологизацията. Прагматическа обвързаност с историческия контекст се наблюдава главно при тези ФЕ, в които топонимичният или етнонимичният компонент е пряко свързан с конкретно историческо събитие, възприемано от съответната общност с отрицателен знак.

Към тази група в славянските езици могат да бъдат отнесени ФЕ със значение ‘намирам се в трудно, несигурно положение; в безизходица съм’. Така например връзката с битката при Полтава през 1709 г., в която руският цар Петър I поразява шведския крал Карл XII, е експлицитно изразена посредством топонима (и етнонима) в руската ФЕ *пропасть (погибнуть) как швед под Полтавой* и украинската ФЕ *пропасти як швед під Полтавою*. Поражението на Наполеоновата армия в Русия през 1812 г. е отразено в руската ФЕ *пропасть (сгинуть) как француз в Москве*. Словашкият ѝ еквивалент е *skončit' (dopadnúť) ako Napoleon pri Waterloo*, а в чешката фразеология идентичният образ на загубата се асоциира с топонима Хлумец над Цидлина (Chlumec nad Cidlinou), който е компонент на ФЕ *dopadnout jako sedláci u Chlumce*³). В словашкия език в значение на ‘голямо, непоносимо поражение; лична или обществена загуба’ се употребява устойчивият израз *to je moje <naše a i.> Waterloo*. В историческото съзнание и във фразеологичния фонд на южните славяни с отрицателна конотация е натоварен топонимът Косово, респ. Косово поле – срв. бълг. *загазя (подредя се, наглася се) като Марко на Косово поле* и *Закъсал съм като Марко на Косово поле*, макед. *си помине како Јанко на Косово*, хрв. и срб. *provesti se (proći) kao Janko na Kosovu* и *sve je ravno do Kosovo*. В тези случаи топонимът Косово (Косово поле) представлява константен (локализираш) конструктивен елемент, за разлика от антропонимичните компоненти, които отразяват различни исторически събития.

Като често срещани компоненти на ФЕ в славянските езици могат да се посочат антропонимите *Петър* и *Павел*. В бълг. и словаш. *Peter ako Pavel; Aký Peter; taký Pavel; Какъвто Павел, такъв и Петър* имат еднакво значение с негативна конотация ‘хора, които си приличат’. Хърватската ФЕ *Petar i Pavao* е със значение ‘всеки човек’, а словенската ФЕ *Peter ali Pavel* изразява семантиката ‘който и да е човек’.

Оттук следва, че ФЕ *Peter ako Pavel*, *Petar i Pavao* и *Peter ali Pavel* не са фразеологични еквиваленти, въпреки че притежават едни и същи антропонимични компоненти. Тъй като в съдържателно отношение те не са диаметрално противоположни, не могат да се смятат и за същински едноструктурни антоними. Независимо че провокират идентични асоциации, те изразяват различна семантика, а функцията на елемент, който определя разликата в значението, се поема от трети компонент – сравнителен или съчинителен съюз. Словенският езиковед Янез Кебер посочва следните примери: „*naj bo Peter ali Pavel, ne bom ga poslušal*“ ‘няма да слушам никого’ и „*ne bom potreboval ne Petra ne Pavla*“, т.е. ‘нямам нужда от никого’ (Keber, 1996: 391). Освен споменатите ФЕ в разглежданите езици се наблюдават и техни домашни варианти: словаш. *Aký Havel, taký Pavel* и бълг. *Какъвто Нешко, такъв и Обрешко* и *Изгори Павла, та посупи Петра*, т.е. ‘хора, които си приличат’. В българския език в значение на ‘всеки човек’ е позната ФЕ от домашен произход *Сульо и Пульо*. Нейният хърватски еквивалент е *Janko i Marko*. За разлика от тях бълг. ФЕ *Кюра и Мара* с еднакъв модел на участие на компонентите означава ‘всякакви, различни хора’. Докато българските антропоними *Нешко*, *Обрешко*, *Сульо*, *Пульо*, *Кюра*, *Мара* (главно деминутивни и хипокористични форми на личните имена) запазват определена степен на експресивност, при словашките и българските екземплификации с компоненти *Peter*, *Pavel*, *Петър* и *Павел* е възможно извън фразеологичния контекст, както и без да се познава преносното им значение, да се говори за асемантичност на собствените имена в състава им.

Последните примери показват, че в някои случаи антропонимичният компонент не може да се смята за ядро на ФЕ, при положение че собственото име не е носител на нейното цялостно, преносно значение. Освен ФЕ, където постоянен елемент на антропонимичния компонент е прилагателното *svätý*, *sveti*, например словаш. *na svätého Dindy (Vida)* и бълг. *на свети Мук (Макавей)*, т.е. ‘никога’, в словашкия и българския фразеологичен фонд съществуват и други единици с подобна структура, т.е. прилагателно име + антропоним. Например словаш. *hlúpy Jano (Kubo, kubo)* и *sprostý Ďuro (ďuro)*, т.е. ‘глупав мъж’; бълг. *мъжка Гана (Дана, Драгана, Дойна, Райка)*, т.е. ‘жена, която по характер и външен вид прилича на мъж; мъжкарана’. Тяхната семантика е изразена, от една страна, чрез прилагателните, с които винаги се съчетават, а от друга – чрез устойчивостта на фразеологичното словосъчетание като цялост. Това твърдение може да се илюстрира най-добре със следните словашки субстантивни ФЕ с различни значения, чийто компонент е хипокористична форма на собственото име Дорота: *sprostá Dora* ‘глупава жена’, *hojná Dora* ‘заможна снаха’ и архаичният вариант *Dora zo Sampora* ‘глупава жена със занемарен външен вид’. Съществуването на подобни случаи в българския език говори, че това не е изолирано явление: *мазна Гана* ‘непочтен човек, лицемер’, *мека Гана* ‘мек, отстъпчив човек’, *мъжка Гана* ‘мъжкарана’ и др. В посочените словашки и български ФЕ собствените имена привидно изразяват едно и също значение, но същинските носители на индиви-

дуализиращото фразеологично значение и признаковост (експресивност) са компонентите, с които се съчетават.

Подобни антропонимични компоненти се откриват както в словашките *Čo Jurko nepochopí, tomu sa Juro nepaučí* (Каквото Гошко не разбере, това Георги няма да научи) или *Čo Janík zameškal, Jano nedohoní* (Каквото Ванко не смогне, това Иван няма да навакса), така и в българските ФЕ, срв. *Всичко Мара (Гана) втасала*, <само не се сресала>; *Знае Аврам (Кольо, Пейо) де зимуват раците*; *Още Иванчо (Петко) нероден <и> шапка(та) му шият* и др.

Освен изброените ФЕ, които се характеризират с асемантичност на антропонимичните компоненти, съществуват редица словашки и български ФЕ, където собственото име е доминиращ компонент, независимо че не е носител на прякото или преносното значение. Вътрешната структура и семантиката на този тип ФЕ се базират върху координативното повторение на антропонимичния компонент, звуковата форма на двата антропонимични компонента или върху звуковата аналогия с друга лексикална единица. В потвърждение могат да се посочат следните словашки примери: *Aký Havel, taký Pavel* (за хора с едни и същи недостатъци); *Beta povie Bete, a tá roznesie po celom svete* и *To je Beta, čo po meste smeti zmetá* (за жена, която злослови, одумва); *Išiel Jób po Jóba, ostali tam oba* (и двамата не се връщат); *Najprv fara (faru), potom Mara (Maru)*, (първо да се подсигурят, после да създават семейство); *Ohýbaj ma, tamko, pokým som ja Janko, keď ja budem Jano, neohneš ma, tamo* (бълг. еквивалент *Дървото се огъва, докато е младо*); *Starý Grič nemá nič* (за беден човек) и др. За българския език се отнасят примери като: *Аврам, Исак, пълен дисаг* (за материално изобилие); *Друга не е родила, освен Мара – Васила* (за необоснована пристрастеност към собственото си дете); *Мара води хорото, кучката ѝ яде брашното* (за лоша домакия); *Не ходи Мара сама на бара* (за опитен човек); *Майстор Тричко знае всичко* (за сръчен човек) и др.

Във връзка с изложения начин на употреба на асемантичните онимични компоненти изниква въпросът защо тяхното включване в контекста на изреченските ФЕ спрямо други ФЕ не се приема за отклонение и те заемат централно място във ФЕ, въпреки че тези компоненти не са носители на специфичен признак и не представляват ядрото или мотивът на фразеологичната транспозиция. Изглежда, че техният избор е функционално мотивиран. Функционалността, която е еднаква за всички посочени екземплификати и благодарение на която е осъществен изборът, се изразява в стремежа за постигане на звукова аналогия на израза. Предпочитането на точно определено собствено име пред останалите имена в езика се осъществява още преди ФЕ да се превърне в езиково средство. Ето защо принципът на функционалния избор не е активен единствено по отношение на ФЕ към други езикови средства или към единиците на други езикови равнища, но оказва влияние върху възникването им още преди процеса на фразеологизация.

В края на статията обръщаме внимание на ФЕ, чийто онимичен компонент има характер на асемантичен езиков знак, и отбелязваме още един случай, при

който след задълбочен семиотичен и семантично-стилистичен анализ фиктивно-то собствено име променя не само изначалния фолклорен подтекст, респ. характер на ФЕ, но и своя онимичен и отчасти прагматичен характер.

Оронимичните компоненти не се срещат често нито в синтагматичните, нито в изреченските ФЕ. В словашкия фразеологичен фонд са застъпени в прогностични паремии, напр. *Keď čiarku dviha Kriváň, utekajte, bude prival* (Щом си шанката Криван вдига, бягайте, порой ще има); *Ostrý vrch hmľistý, bude dážď istý* (Остръ връх мъглив – със сигурност ще вали дъжд) и др.⁴⁾ Наред с ФЕ Няма да живея със Стара планина (словаш. еквивалент *Nebudem tu [žit] do konca sveta* и *Nebudem tu do súdneho dňa*) в редица фолклорни жанрове (приказки, песни, магически формули и заклинания) в българския език сравнително често се появява и ФЕ с оронимичен компонент <в> гори Тилилейски (тилилейски), която означава ‘много отдалечено място’ или ‘труднодостъпно място’. Атрибутът тилилейски пояснява няколко определяеми: тилилейска гора, тилилейски гори, тилилейски усои, тилилейско горъе, страх тилилейски и играе ролята не само на онимичен компонент, но и на апелатив. Семантична близост с <в> гори Тилилейски (тилилейски) проявява словаш. ФЕ *byť (bývať) v Tramtárii (tramtárii)*, на която в народните приказки отговарят устойчивите словосъчетания *za siedmimi (deviatimi) horami (morami, dolami)* (зад седем (девет) планини (морета, долини)) или *kde sa voda sypala a piesok sa lial* (където водата се сипе и пясъкът се лее). *Tramtária (Trantária)* се интерпретира като ‘измислена, несъществуваща земя; непознат, далечен, западнал град, край; край на света’⁵⁾ и е част от ФЕ *poslat' niekoho do tramtárie (trantárie)*, т.е. ‘да се отърва от някого, да го изгоня’. Етимологичният речник на словашкия език тълкува произхода на *tramtária (trantária)* от **Tartária*, от старолат. *Tartaria* ‘земя на татарите’, откъдето е изведено значението ‘далечна земя, отдалечено място’, и уточнява произхода на думата „в резултат на сближаване с гр. *Tártaros*, лат. *Tartarus* (според древногр. митология място за най-тежките наказания в подземния свят), вероятно и въз основа на представите за татарите като „страшни ездаци“, които през XIII – XIV век са предприемали военни походи из Европа“ (Králík, 2015: 621).

Еднаквото значение на двете ФЕ и техният оноματοпоичен характер създават впечатление не за реално съществуващо, а за изкуствено създадено, фиктивно собствено име. Докато словаш. ФЕ се реализира главно в народните приказки и разговорния стил, то бълг. ФЕ <в> гори Тилилейски (тилилейски) намира по-широко приложение в публицистичния и художествения стил, дължащо се вероятно на абстрактността на понятието, в което са отразени съществените, но трудно дефинируеми качества на предметите, явленията или събитията чрез алегорична представа и абстрактен образ. Етимологията на лексемата тилилейски обикновено се извежда от гр. *τηλξ* (далече). В тази връзка, Ст. Младенов разсъждава върху възможен паралел между гора тилилейска и гора галилейска и също навежда мисълта към значението ‘далече’ (Mladenov, 1919). Фактът, че формата в единстве-

но и множествено число на словосъчетанието *гора тилилейска* първоначално се среща в магически формули от словесния фолклор, привлича вниманието на Е. Стоянова. След синхронно-диахронен анализ на библейски, фолклорни, диалектни, публицистични и литературни текстове тя стига до заключението, че идиомът *Тилилейски гори* възниква в резултат от съзнателна контаминация на посочената по-горе гръцка лексема *τηλξ* с топонима *Галилея*. Според авторката нито от религиозна, нито от психологическа гледна точка този топоним във вид на *Галилейска(и) гора(и)* не може да има място в словесни фолклорни жанрове, в които злите сили се споменават в контекста на светите места, каквото е например библейската Галилея (Stoyanova, 1998: 117). От казаното дотук следва, че основата на българската ФЕ <в> *гори Тилилейски (тилилейски)* не стои фиктивно собствено име, а библейският топоним Галилея.

Различна гледна точка за произхода на тази ФЕ изразява Д. Лалчев, според когото думата *тилилейски* „би могла да бъде изведена от народно ботаническо название *тилилей* ‘вид горско отровно растение с упойващи свойства’, може би като по-стар балканолатински синоним на татул“⁽⁶⁾ (Lalchev, 2000: 379). Неговият етнолингвистичен подход към изясняването на мотивацията на възникване на прилагателното име *тилилейски* се опира на народната медицина, в която лечебните растения, и по-специално тези с упойващи и халюциногенни свойства, заемат важно място. Споделяме мнението на автора, че прилагателното име *тилилейски* възниква въз основа на метонимично отношение между отровното растение и различни практики в народната магия. В този контекст изначалното значение може да се интерпретира като „зловещо, мрачно и злокобно място“, обитавано от нечисти зли сили, където растат чародейни треви (ibid.: 381).

Като цяло, собственото име се възприема за езиков знак *sui generis*. Въпреки че теорията на ономастиката досега не е постигнала еднозначно мнение по отношение на съдържателната, респ. семантичната страна на собствените имена, е очевидно, че с проникването си в обществения дискурс отделните оними получават статут на специфичен (онимичен) знак. От анализа на ФЕ следва, че присъствието на конкретни собствени имена във фразеологията се дължи на колективната компетентност на носителите на езика и по тази причина техният избор съдържа важни етнокултурни сведения за природата на езиковия и фразеологичния образ на света в дадена общност.

БЕЛЕЖКИ

1. Разработването на настоящата статия е финансирано в рамките на проект VEGA 1/0304/18 на Министерството на образованието, науката, спорта и изследванията на Словашката република *Percepcia nadprirodzena v jazykoch a kultúrach Slovanov s akcentom na západoslovanský a južnoslovanský areál*.

2. В словашката фразеология за ФЕ се приемат не само същинските ФЕ със синтагматичен характер, но и изреченски и полуизреченски ФЕ с комуникативна функция (пословици, поговорки, прогностики, гатанки, сентенции, крилати фрази, афоризми и т.н.). В словашката теория на фразеологията за *фразеологична единица* се използва и терминът *фразема* (*frazéma*), който не отговаря напълно на българските фразеологични концепции. Според тях с този термин се означават определен тип ФЕ, при който един от компонентите запазва своето първоначално значение: *сляпо черво*, *мъртва тишина*, *мечешка услуга* и т.н. Тъй като терминологичното словосъчетание *фразеологична единица* (ФЕ) е възприето и в словашкото, и в българското езикознание, избираме да използваме само него в настоящия текст.
3. В чешкото езиково съзнание топонимът *Chlumec nad Cidlinou* се свързва с ФЕ *dopadnout jako sedláci u Chlumce*, която означава: 1. да претърпя загуба и 2. оказвам се в лошо положение. Нейната мотивация се свързва с неуспешно селско въстание, потушено през 1775 г., по времето на австроунгарската императрица Мария-Терезия.
4. Криван (Kriváň, 2495 м) е един от най високите планински върхове в Словакия, който се намира в западната част на Високите Татри. С оронима Остри връх (Ostrý vrch) са назовани повече от двадесет възвишения на територията на Словакия, голяма част от които са по-ниски от 1000 м.
5. Срв. *Slovník slovenského jazyka* 4. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1984: 559.
6. Татулт е известен като силно отровно растение, съдържащо вещества с халюциногенен ефект. В миналото е бил неизменна съставка на магически отвари, мехлеми и любовни еликсири.

ЛИТЕРАТУРА

- Лалчев, Д. (2000). За произхода и значението на фраземите *гори тилилейски* и *гола вода* (с. 378 – 383). *За думите и речниците. Лексикографски и лексикологични четения '98*. София: Диос.
- Младенов, Ст. (1919). Тилилейски усои. *Читалищен преглед*, I, (7/10), 266 – 269.
- Стоянова, Е. (1998). За произхода на фолклорния фразеологизъм *тилилейско горие*. *Съпоставително езикознание*, 23, (3/4), 114 – 120.

REFERENCES

- Dobríková, M. (2014). *Vlastné meno ako komponent slovenských a bulharských frazém*. Bratislava: Univerzita Komenského.
- Fink, Ž. et al. (2006). *Hrvatsko-slavenski rječnik poredbenih frazema*. Zagreb: Knjigra.
- Keber, J. (1996). *Lexikon imen. Izvor imen na Slovenskem*. Celje: Mohorjeva družba.

- Králik, L. (2015). *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava: VEDA & Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV.
- Mlacek, J. & Ďurčo, P. et al. (1995). *Frazeologická terminológia*. Bratislava: Stimul.
- Slovník slovenského jazyka 4*. (1984). Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Záturecký, A. P. (2005). *Slovenské príslovia, porekadlá, úslovia a hádanky*. Bratislava: Slovenský Tatran.
- Lalchev, D. Za proizhoda i znachenieto na frazemite gori tilileyski i gola voda (pp. 378 –383). *Za dumite i rechnicite. Leksikografski i leksikologichni chetenya '98*. Sofia: „Dios“.
- Mladenov, St. (1919). Tilileyski usoy. *Chitalishten pregled, I*, (7/10), 266 – 269.
- Stoyanova, E. (1998). Za proizhoda na folklornya frazeologizum tilileysko gorye. *Supostavitelno ezikoznanye, 23*, (3/4), 114 – 120.

THE STATUS OF PROPER NAMES FROM THE VIEWPOINT OF ETHNOPHRASEOLOGY

Abstract. In the introductory part of the article the author analyzes phraseological units with toponymic and ethnonymic components, explicitly connected with a specific historical event, which is part of consciousness of a certain society established as a negative experience. The second part focuses on chosen phraseological units in Slavic languages containing onymic components in their structure that have the character of an asemanic linguistic sign, do not significantly contribute to the emotiveness and imagery of the unit, i. e. they do not influence its phraseological character to a large extent. Lastly, the author deals with the process of phraseologization and motivation of the Slovak phraseme *byť (bývať) v Tramtárii* (*tramtárii*) having its origin in mythology or, more specifically, fairy-tales, and its Bulgarian equivalent <в> *гори Тилилейски* (*тилилейски*).

Keywords: proper name; phraseological unit; phraseologization; phraseological motivation

✉ **Prof. Dr. Mária Dobríková**
ORCID iD: 0000-0002-0628-6869
Department of Slavic Studies
Faculty of Arts
Comenius University in Bratislava
2, Gondova St.
811 02 Bratislava 1, Slovakia
E-mail: maria.dobrikova@uniba.sk